

منبع‌شناسی شیعه «نهج البلاغه»

سیدغلامعباس طاهرزاده

کادر علمی پژوهشکده تحقیقات اسلامی

مقدمه

نهج‌البلاغه این اثر ماندگار، برگی زرین از مجموعه خطبه‌ها، سخنان و نامه‌های گهربار امیرمؤمنان علی(ع) آن بزرگ مرد تاریخ است که هیچ‌گاه غبار زمان پرده‌کهنگی و فراموشی بر سیمای پرفروغش نیفکند، و از جلوه و شکوه آن نکاست، و جایگاه برجسته این ابررحمت در آسمان اهل معرفت و دل‌های عاشقان و علاقمندان به معارف اسلامی به افول نگراید. همه عالمان و محققان در طول تاریخ، در برابر عظمت دانش و حکمتش سر تعظیم فرود آورده، از مرز تعصب و فرقه‌گرایی گذشته، تاب‌دان‌جاکه دوست و دشمن زبان به ستایشش گشوده و از این مائده آسمانی و سفره گسترده هر کس به مقدار معرفت خود توشه‌ای برچید.

کتاب شریف نهج‌البلاغه شامل بخشی از سخنان، کلمات و نامه‌های ارزشمند امیر مؤمنان علی بن ابی‌طالب(ع) است که ایشان در مناسبت‌های گوناگون بیان داشته و یا برای افراد و کارگزاران خود در مصادر حکومتی نوشته است.

نهج‌البلاغه، آینه اندیشه‌های سیاسی، تربیتی و کارنامه حکومتی امام پاکان و پیشوای پروا‌پیشگان، علی ابن ابی‌طالب(ع) است که در آغاز اسلام و بحران خلافت و برخوردهای اجتماعی بین پیروان حق و باطل، در معرض دید تاریخ قرار گرفت.

جایگاه و اعتبار نهج‌البلاغه

پیامبر اسلام هنگام رحلت دو امانت‌گرانها برای جهانیان به ودیعه نهاد که عبارتند از قرآن و عترت اهل بیت(ع).

در میان عترت و اهل بیت پیامبر، امیر المؤمنین علی علیه السلام از مقامی ویژه برخوردار است. قرآن در آیه مباهله او را نفس پیامبر (ص) معرفی نموده و فضائل او به حدی است که کسی را توان شمارش آن نیست. از جمله خصوصیات امیر مؤمنان (ع) که هیچ دوست و دشمنی آن را انکار نکرده فصاحت و بلاغت و سخنوری آن حضرت است که هرگاه لب به سخن می‌گشود همه را به تحسین وامی‌داشت.

کلام امیر مؤمنان علیه السلام دو خصوصیت ویژه دارد:

اول: زیبایی و فصاحت و انسجام بی‌نظیر که آن را «فوق کلام مخلوق و دون کلام خالق» قرار داده است.

دوم: تأثیر و نفوذ شگفت‌انگیز به طوری که نه تنها در آن زمان که پس از ۱۴ قرن هنوز هم هر شنونده‌ای را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

در شأن کتاب شریف نهج البلاغه هم همین بس که آن را «أخ القرآن» دانسته‌اند. نهج البلاغه کتابی است که بزرگترین فصحا و بلیغ‌ترین سخنوران در طول تاریخ افتخار خویش را در محضر نهج البلاغه بودن دانسته‌اند.

نهج البلاغه را نباید تنها از جهت لفظی در اوج قله فصاحت و بلاغت برشمرد، بلکه محتوا و مضمون این کتاب شریف نیز بی‌نظیر است.

زندگی نامه مولف

نامش «محمد» و کنیه‌اش «ابوالحسن» و لقبش «رضی» یا «شریف رضی» است. سید رضی قدس سره در سال ۳۵۹ هجری قمری در شهر بغداد، به دنیا آمد. پدر او، «ابو احمد حسن بن موسی» است که به «طاهر اوحده ذوالمناقب» لقب یافته است. او سیدی بزرگوار و مایه افتخار دودمان پیامبر (ص)، شخصیتی بلند مرتبه، مردی شریف و نجیب، با تدبیر و مورد احترام همگان بود.

پدر سید رضی همچنین مسئول نظارت بر شکایات مردم و سرپرستی حاجیان و زائران خانه خدا و رسیدگی به حال سادات دودمان ابوطالب بود. مادر سید رضی نیز بانویی علوی و با فضیلت بود. نسب «سید رضی قدس سره» با پنج واسطه به امام کاظم علیه السلام می‌رسد. اجداد «سید» تا امام کاظم علیه السلام همگی از نیکان و خوبان و بزرگان سادات بودند. سید رضی به همراه برادرش سید مرتضی درس و تحصیل را آغاز کرد. چند سالی

بیشتر از عمر سید رضی و سید مرتضی نگذشته بود که مادرشان تصمیم گرفت آن دو را نزد عالم پرآوازه شهر، «شیخ مفید» ببرد تا فرزندانش از دانش او بهره گیرند و علوم اسلامی را از محضرش بیاموزند.

برای همین دست پسران کوچک خود را گرفت و به طرف محل درس «شیخ مفید» به راه افتاد. «شیخ مفید» طبق معمول در مسجد برای انبوه شاگردان خویش درس می‌گفت و آنان را از خرمن دانش خود بهره‌مند می‌ساخت. ناگهان بانوی با وقار و محترمی وارد مسجد شد. او که دست دو کودک خود را گرفته بود نزدیک شیخ آمد و پس از عرض سلام، گفت: «من همسر طاهر ذوالمنقب هستم و این دو کودک فرزندان من هستند. آنان را نزد شما آوردم تا علم دین را به آنها بیاموزید.» شیخ مفید با شنیدن سخن مادر آن کودکان، اشک از دیدگانش جاری شد و مدتی گریست. سپس به احترام آن بانوی با وقار و فرزندان عزیزش از جای برخاست و چنین گفت: «من شب گذشته حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، دخت گرامی پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم را در خواب دیدم در حالی که دست امام حسن (ع) و امام حسین (ع) را گرفته بود. حضرت آن دو را نزد من آورد و بعد از سلام چنین فرمود: «این دو پسران من هستند. به آنها دانش دین بیاموز.»

اینگونه بود که خواب «شیخ مفید» تعبیر شد و او با کمال رضایت و اشتیاق مسئولیت تعلیم و تربیت سید رضی و سید مرتضی را پذیرفت. همنامی مادر این دو کودک با حضرت فاطمه علیها السلام و اینکه او از نسل حضرت فاطمه علیها السلام بود بیش از پیش بر اهمیت خواب شیخ مفید می‌افزود.

تالیفات سید رضی

مرحوم علامه امینی در کتاب (الغدیر) نام ۱۹ کتاب و اثر را از سید رضی ذکر کرده که مهمترین آنها کتابهای زیر است:

۱. نهج البلاغه (که مجموعه‌ایست از سخنان و نامه‌های حضرت علی علیه السلام).
۲. خصائص الائمة (که سید رضی در مقدمه نهج البلاغه به آن اشاره کرده).
۳. نامه‌های علمی او (در سه جلد).
۴. مجازات لآثار النبویه
۵. معانی القرآن
۶. حقائق التاویل فی متشابه التنزیل و....

آنگاه صاحب (الغدیر) نام ۸۱ کتاب را که در شرح یا ترجمه نهج البلاغه تا زمان وی نوشته شده است ذکر می‌کند.

انگیزه نگارش

سید رضی در مقدمه نهج البلاغه انگیزه خود را در جمع‌آوری این کتاب شریف چنین بیان می‌دارد:

«من در سنین جوانی شروع به تألیف کتابی در خصائص ائمه علیهم السلام نمودم که اخبار و کلمات آن بزرگواران را به صورت گلچین شده جمع‌آوری نمایم. زمانی که خصائص مربوط به امیر المؤمنین علیه السلام را به اتمام رساندم مشکلاتی پیش آمد که نتوانستم کتاب را کامل نمایم. در پایان فصول این کتاب فصلی در کلمات قصار آن حضرت آمده بود، لکن خطبه‌ها و نامه‌های مفصل ایشان را ذکر نکرده بودم. چون عده‌ای از دوستان این فصل از کتاب را دیدند برایشان بسیار جالب بود، لذا از من درخواست کردند کتابی مستقل پیرامون کلمات گرانبهای امیر مؤمنان علیه السلام در موضوعات گوناگون تألیف نمایم. من هم که دیدم چنین گردآوری تاکنون انجام نشده، دست به کار تألیف این کتاب عظیم شدم... و نام آن را نهج البلاغه نهادم.»

چرا نهج البلاغه؟

اما اینکه چرا سید رضی نام کتاب خویش را نهج البلاغه (راه بلاغت و فصاحت) گذاشته است از مقدمه کتاب بخوبی روشن می‌شود. سید رضی، که خود ادیب و شاعری توانا است، چون اعجاز امیر المؤمنین علیه السلام را در زمینه بلاغت و فصاحت دید با جمع‌آوری این کتاب عظمت امیر المؤمنین علیه السلام را در این فضیلت، علاوه بر دیگر فضائل آن حضرت، به اثبات رساند. او با تألیف این کتاب اثبات کرد که امیر مؤمنان علی (ع)، نه تنها پرچمدار و یکه تاز میدانهای سیاست و جنگ و زهد و عبادت و اولین مؤمن به پیامبر اکرم (ص) است، بلکه در زمینه ادب و سخنوری نیز به اوج قله بلاغت رسیده و در مقامی است که هیچ انسان دیگری به آن حد نرسیده است.

پس چون سید رضی هدفش اثبات این فضیلت از فضائل امیر المؤمنین (ع) بود نام کتاب خویش را «نهج البلاغه» نهاد. بخاطر رعایت این جهت، سید رضی هیچ‌گونه ترتیب موضوعی برای نهج البلاغه قرار نداده است. همچنین در ذکر خطبه‌ها و نامه‌ها در بسیاری موارد تقطیع نموده و تنها مقداری از خطبه‌ها را که بیشتر توجه او را به خود جلب کرده، آورده است.

ترتیب نهج البلاغه

بخش‌های نهج البلاغه عبارتند از:

الف. خطبه‌ها:

شامل ۲۳۹ خطبه است و از نظر زمانی به دو بخش تقسیم می‌گردد:

۱. قبل از حکومت مانند (خطبه‌های ۱۳۹-۶۷-۵ و...)

۲. در دوران حکومت (مانند خطبه‌های ۱۰۸-۴۷-۱۰۵-۲۷-۲۱-۲۰-۱۶-۱۵-۱۲-۳ و...)

خطبه‌ها شامل موضوعاتی می‌باشند مانند:

○ اخلاق (۲۴-۶۳-۲۱-۲۰-۱۰-۸ و...)

○ بحثهای سیاسی (۵۰-۴۱-۳۷-۳۲ و...)

○ افشاگری و احزاب (۱۹-۱۰۵-۳۰ و...)

○ جامعه‌شناسی (۳۲-۱ و...)

○ آینده‌نگری یا ملاحم (۱۰۸-۱۰۱-۹۸-۴۷-۱۳ و...)

○ و موضوعات فراوان دیگر.

ب. نامه‌ها:

این بخش، شامل ۷۹ نامه است و تقریباً تمام آنها در زمان خلافت آن حضرت نوشته شده

است. که موضوعات آن را می‌توان با این عناوین برشمرد:

○ اخلاقی (مانند ۴۷-۲۲-۳ و...)

○ نامه به دشمنان (۱۷-۱۰-۷-۶ و...)

○ به فرمانداران و استانداران (۵۶-۲۰-۱۹-۸-۵ و...)

○ به فرماندهان نظامی و مسئولان بیت المال (۱۳-۴-۲۶-۲۵ و...)

○ خطاب به مردم (۳۸-۲۹-۲ و...)

○ وصیتهای امام (۵۱-۲۴-۲۳ و...)

ج. کلمات قصار یا قصار الحكم:

شامل ۴۸۰ کلمه است و از حیث موضوعات بسیار متنوع می‌باشند.

منابع نهج البلاغه

سید رضی در تألیف این کتاب شریف، از کتابخانه شخصی خود و کتابخانه‌های بزرگ سید مرتضی و بیت الحکمه بغداد و دیگر کتابخانه‌های موجود استفاده کرده است. گرچه خود سید رضی جز در مواردی اندک نام منابع خویش را در متن کتاب ذکر نکرده، اما آنچه از منابع مورد استفاده او به دست آمده در کتب شرح نهج البلاغه مفصلاً بیان شده است.

اسناد نهج البلاغه

اشکالی که از قدیم و اکنون به نهج البلاغه می‌کردند این بود که سید رضی سندهای روایات خویش را حذف کرده بنابراین، این کتاب از نظر علمی اعتبار چندانی ندارد و تنها در حد یک کتاب ادبیات می‌توان از آن بهره جست.

با توجه به این اشکال از قرن‌ها قبل بزرگان علما در صدد جمع‌آوری مصادر نقل سید رضی بوده‌اند و خطبه‌ها و نامه‌ها و کلمات قصار نهج البلاغه را از منابعی قبل از سید رضی جمع‌آوری کرده‌اند.

هم اکنون چندین جلد کتاب موجود است که تمام منقولات سید رضی را با ذکر طرق گوناگون مسنداً نقل کرده‌اند. در بعضی موارد نیز برای یک خطبه دهها سند و منبع آورده شده است. از جمله کتبی که در این خصوص تألیف شده عبارت است از:

۱. مصادر نهج البلاغه و آسانیده از سید عبدالزهراء حسینی
۲. مدارک نهج البلاغه از هادی کاشف الغطاء
۳. مصادر نهج البلاغه از سید هبة‌الدین شهرستانی
۴. اسناد و مدارک نهج البلاغه (فارسی)، از محمد دشتی و دهها عنوان دیگر در این زمینه.

نهج البلاغه از منظر اندیشمندان

○ امام خمینی (ره) در وصیت‌نامه خود با افتخار می‌گوید: ما مفتخریم که کتاب نهج البلاغه که بعد از قرآن بزرگترین دستور زندگی مادی و معنوی و بالاترین کتاب رهایی‌بخش بشر است و دستورات معنوی و حکومتی آن بالاترین راه نجات است، از امام معصوم ما است.

○ مقام معظم رهبری در شأن این کتاب شریف می‌فرماید: نهج البلاغه کلام اولین مؤمن به وحی محمدی، و کلام خلیفه پیغمبر صلی الله علیه و آله است؛ خلیفه‌یی که همه مسلمانها

بر او اتفاق نظر دارند و امامی که به اعتقاد شیعه و بسیاری از اهل سنت افضل صحابه است. یعنی انسانی در این حد عظمت و اهمیت، سخنرانی‌ها و خطبه‌هایش عینا باقی مانده است و این می‌تواند نشان دهنده متنی عظیم و اصیل از معارف اسلامی باشد. ما می‌توانیم پایه‌های اعتقاد کامل و جامع به اسلام را در این کتاب - که اخلاق و زهد و عرفان و رهبری و نظام سیاسی و اجتماعی در آن وجود دارد - پیدا کنیم.^۱

○ استاد محمدتقی جعفری در مقدمه تفسیر نهج البلاغه می‌گوید: هیچ‌گونه جای تردید نیست که ما نمی‌توانیم شخصیت علی بن ابی طالب علیه السلام را، مانند شخصیت‌های یک بعدی تاریخ نشان بدهیم و کتابش نهج البلاغه را هم به عنوان کتابی که یک شخصیت یک بعدی از خود به یادگار گذاشته است، تلقی نماییم. ما با انسانی سر و کار داریم که هدف اعلایی برای زندگی دارد، زمامداری که عادل مطلق است، دارای معرفتی در حد اعلی در باره انسان و جهان، وابستگی به مبادی عالی هستی، خود را جزئی از انسان دیدن، وابستگی مستقیم به خدا، تقوی و فضیلت در حد اعلی، پاکی گفتار و کردار و اندیشه و نیت پاک... و ده‌ها امتیاز از این قبیل که در علی بن ابی طالب به اتفاق تمام تواریخ ثبت شده است، قابل توضیح و تفسیر با مفاهیم و ارزش‌های معمولی نمی‌باشد، زیرا برای آن جامعه و یا افرادی که زندگی جز تورم خود طبیعی چیز دیگری نیست، عناصر شخصیت و امتیازات علی علیه السلام و کتابش، خیالاتی بیش نیست.

○ عزالدین عبدالحمید بن ابی‌الحدید معتزلی که از دانشمندان معروف اهل سنت در قرن هفتم هجری است و یکی از شارحان معروف نهج البلاغه می‌باشد - و کتاب شرح نهج البلاغه خود را در ۲۰ جلد نگاشته و بگفته خودش تالیف آن چهار سال و هشت ماه (درست به اندازه دوران زمامداری و خلافت ظاهری حضرت علی علیه السلام) به طول انجامیده است - او در همین کتاب، بارها در برابر فصاحت و بلاغت فوق‌العاده نهج البلاغه سر تعظیم فرود آورده و در مقدمه کتابش درباره علی علیه السلام و نهج البلاغه می‌گوید: «... اما الفصاحه فهو علیه السلام امام الفصحاء و سید البلغاء و فی کلامه قیل: دون کلام الخالق و فوق کلام المخلوقین. و منه تعلم الناس الخطابه و الکتابه...»

امیر المومنین علی علیه السلام امام و پیشوای فصیحان و سرور بلیغان است، و درباره کلامش (نهج البلاغه) گفته شده است که پائین‌تر از کلام خالق و برتر از کلام مخلوقین است، و مردم از او فن خطابه و سخنرانی و راه و رسم نویسندگی را آموخته‌اند. وی در جاهای متعددی از کتابش نسبت به فصاحت و بلاغت نهج البلاغه تعبیرهای عجیبی دارد.^۲

○ مرحوم «شیخ محمد عبده» مفتی اسبق مصر از افرادی است که تصادف و دوری از وطن او را با نهج البلاغه آشنا می‌کند و این آشنایی به شیفتگی می‌کشد و شیفتگی به شرح این صحیفه مقدس و تبلیغ آن در میان نسل جوان عرب، منجر می‌گردد. وی در مقدمه شرح خود می‌گوید:

«در همه مردم عرب زبان، یک نفر نیست مگر آنکه معتقد است سخن علی (ع) بعد از قرآن و کلام نبوی، شریفترین و بلیغ‌ترین و پرمعنی‌ترین و جامعترین سخنان است.»^۳

○ پروفیسور هانری کربن، محقق و شرق‌شناس معروف فرانسوی، نهج‌البلاغه را از مهم‌ترین سرچشمه‌هایی معرفی کرد که متفکران شیعه پیوسته از آن سیراب شده‌اند. در قسمتی از گفتار او آمده است که بعد از قرآن و احادیث پیامبر اسلام (ص)، نهج‌البلاغه در درجه نخست اهمیت قرار دارد و تفکر فلسفی شیعه به آن وابسته است.

○ استاد امین نخله، یکی از صاحب‌نظران مسیحیت، در جواب شخصی که از او درخواست کرده بود که صد کلمه از نهج‌البلاغه را برای او انتخاب کند، می‌گوید: به خدا قسم نمی‌توانم. چگونه از میان صدها کلمه که بار تعداد صد کلمه آن را انتخاب کنم. من از انتخاب یک کلمه آن هم عاجز هستم، زیرا این کار درست به این می‌ماند که دانه یا قوتی را از کنار دانه‌های دیگر بردارم.

○ بولس سلامه، استاد شاعر و نویسنده معروف مسیحی لبنانی، درباره نهج‌البلاغه می‌گوید: نهج‌البلاغه اثر جاودانه‌ای است که انسان را به شناخت اندیشه بزرگ علی ابن طالب (علیه السلام) وادار می‌سازد و هیچ کتابی جز قرآن بر آن برتری ندارد.

○ جرج جرداق نویسنده و ادیب معروف مسیحی، نهج‌البلاغه را بیانی رساتر از هر بیانی دانسته است که تا انسان هست و اندیشه انسانی وجود دارد، با ذوق هنری و ادبی انسان پیوند ناگسستنی خواهد داشت.^۴

شرح‌های نهج‌البلاغه

پیرامون نهج‌البلاغه، شروح زیادی به رشته تحریر درآمده و برخی بزرگان نیز کتاب‌هایی برای فهرست اسامی شرح‌های نهج‌البلاغه نوشته‌اند. از جمله شیخ حسین جمعه در کتاب «شروح نهج‌البلاغه» ۲۱۰ شرح نام برده و آقای رضا استادی در کتابنامه نهج‌البلاغه نام ۳۷۰ شرح را ذکر کرده است.

معروف‌ترین شروح نهج البلاغه عبارتند از:

۱. شرح ابن میثم بحرانی متوفای ۶۷۹ هجری
۲. شرح ابن ابی الحدید معتزلی متوفای حدود ۶۵۵ هجری
۳. شرح شیخ محمد عبده، متوفای ۱۳۲۳ هجری (مفتی مصر در آن زمان)
۴. شرح علامه محمد تقی جعفری (معاصر)
۵. منهاج البراعة از قطب الدین راوندی، متوفای ۵۷۳ هجری
۶. شرح فخر رازی مفسر بزرگ اهل تسنن، متوفای ۶۰۶ هجری

ترجمه‌های نهج البلاغه

نهج البلاغه کتابی است که به جهت فصاحت و بلاغت بالای آن بسیاری از عرب زبانان هم از درک مفاهیم آن عاجزند چه رسد به غیر عربها، به همین جهت به زبانهای مختلف ترجمه‌های فراوان شده است.

ترجمه‌های فارسی نهج البلاغه حدود ۳۰ عنوان است که از قرنهای قبل تا بحال به فراخور حال منتشر شده‌اند.

از جمله معروفترین ترجمه‌های فارسی نهج البلاغه در عصر حاضر عبارتند از:

۱. ترجمه فیض الاسلام
۲. ترجمه‌ای توسط آقای مبشری
۳. ترجمه آیت الله مکارم شیرازی
۴. ترجمه علامه محمد تقی جعفری
۵. ترجمه دکتر شهیدی

کتاب موضوعات نهج البلاغه

از کارهای خوب و ارزشمندی که پیرامون این کتاب عظیم شده استخراج موضوعات و چینش مطالب کتاب بر اساس موضوعات است. در این زمینه نیز بزرگانی از شیعه و غیر شیعه دست به قلم برده‌اند که برخی از آنها عبارتند از:

۱. نهج الصباغة از علامه تستری، که ۶۷ موضوع کلی انتخاب کرده و پیرامون هر یک شرح و تفسیری هم نوشته است.

۲. الدلیل، از علی انصاریان با یکصد موضوع
۳. الهادی، از آیت الله مشکینی که ۶۲۵ موضوع انتخاب نموده است.
۴. تصنیف نهج البلاغه از لیبیب بیضون با ۴۲۵ موضوع
۵. الکاشف از دکتر مصطفوی
۶. المعجم المفهرس از محمد دشتی که در ضمن کار معجم‌نویسی ۴۵۶۰۰ موضوع و تیتربر کلمات امیر مؤمنان علیه السلام زده است.

وفات سید رضی

سید رضی شش سال پس از نوشتن نهج البلاغه در سال ۴۰۶ هجری قمری در چهل و هفت سالگی به رحمت ایزدی پیوست و دار فانی را وداع گفت. مردم بغداد با شکوه فراوان پیکر پاک این عالم وارسته را تشییع کرده و پس از نماز بر جنازه مطهرش، او را در خانه خودش در محله «گرخ» به خاک سپردند.

اگر چه سید رضی، چشم از جهان فرو بست اما نام او بخاطر خدمات فراوانش به دنیای علم و دانش، از جمله نگارش نهج البلاغه در تاریخ ماندگار و جاودان شد. تألیف نهج البلاغه، سید رضی را جزو مشهورترین و معتبرترین محققان و نویسندگان گرداند؛ تا آنجا که بسیاری از مردم امروزه او را با عنوان: «نویسنده نهج البلاغه» می‌شناسند.

پی‌نوشتها:

۱. بیانات مقام معظم رهبری در کنگره چهارم نهج البلاغه، ۱۳۶۴.
۲. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۲۴.
۳. سیری در نهج البلاغه، ص ۱۷.
۴. برگرفته شده از مجله مکتب اسلام، ش ۴، سال ۴۰.